

Raha Eestis AD 1200

Margad, nogaatad ja oseringid

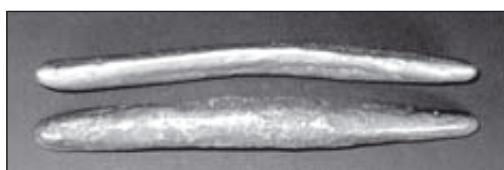
Ivar Leimus

Juudi kaupmees.
Miniatuur abtiss Herrad von Landsbergi "Röömude aast", 12. sajandi teine pool. Vasakus käes hoiab kaale, paremas 4-öörtugilist kaaluvihti.

■ *Anno Domini* 1210 tulid Novgorodi ja Pihkva vürstdid suure sõjaväega Ugandisse ja piiraid kaheksa päeva Otepää linnust. Kroonikkirjutaja Henrik jutustab: "Ja et linnuses oli puudus veest ja nappus toidust, palusid nad venelastelt rahu. Ja nad andsid neile rahu ja ristisid mõningaid neist oma ristimisega ja said neilt nelisada marka nogaatasid..."¹ Ning edasi kuuleme, et paar aastat hiljem maksnud Varbola rahvas linnust piiranud Novgorodi vürstile Mstislavile nogaatasid lunarahaks koguni 700 marka.²

Osundatud kroonikateadetes kohtab lugjea korraga kaht omaaegset rahandusterminit, marka ja nogaatat.

Margad Maidla aardest, 11. sajand.
Eesti Ajaloomuuseum.

Mark tuli meile läänest. See on tuntud tänapäevalgi ja olnud alles äsja kasutusel näiteks Saksamaal ja Soomes. Kaheksa sajandit tagasi nägi mark välja siiski hoopis teistsugune. Õigemini, ta peaaegu ei ole näinudki kuidagi välja. Vastavat müntti, kõnelemata paber-kupüürist, ei olnud tollal veel olemas. Küll eksisteeris mark kahes muus tähenduses. Kõigepealt märgiti selle, algsest arvataval skandinaaviapärase terminiga teatavat kogust väärismetalli, Läänemere maades enamasti hõbedat. Piirkonniti marga kaal erines, kuid võrdus enamasti poole naelaga. Meie muinasleidudes avastatud hõbedakangid, mis vastasid oma väärtsuselt nähtavasti margale, kaaluvald paarisaja grammi ringis või pisut vähem. Umbes sama rasked (keskelt läbi 197 g) olid ka Vene hõbegrinvad.³ Aasta 1200 paiku levis Põhja-Euroopa linnades kõige enam Kölni mark kaaluga umbes 230 grammi.⁴ Mark hõbedat väljendus meil väga erineval kujul. Nagu näitavad Eesti esiaegsed aarded, võisisid selle moodustada mündid (ükskõik missugused, peasi, et heast hõbedast), ehted ja nende kat-

¹ Henriku Liivimaa kroonika. Tlk. R. Kleis, toim. ja komm. E. Tarvel. Tallinn, 1982, lk. 103 (HCL XIV:2).

² Samas, HCL XV:8.

³ Nt. V. Urtāns. Senākie depoziti Latvijā (lidz 1200. g.). Rīga, 1977, nr. 63, 69, 71, 74; I. Leimus. Der Schatzfund von Maidla. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised 28, Ühiskonnateadused 1979, nr. 1, lk. 76. Vene grivnasid käsitlev kirjandus on äärmiselt lai. Siinkohal olgu nimetatud vaid tähtsaimad teosed: N. P. Bauer. Denežnói sčet Russkoj pravdó. – Vspomogatel'nõe istorièeskie disciplinõ. Moskva–

Leningrad, 1937, lk. 183–243; V. L. Janin. Denežnovosovõe sistemõ russkogo srednevekov'ja. Domon-gol'skij period. Moskva, 1956; A. V. Nazarenko. Proisxoždenie drevnerusskogo denežno-vesovogo sčeta. – Drevnejšie gosudarstva Vostočnoj Evropõ 1994. Moskva, 1996, lk. 5–79.

⁴ Kölni marga esialgne kaal on endiselt diskuteeritav. Uusim selleteemaline käsitus: H. Witthöft. Die Kölner Mark zur Hansezeit. – Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, N. F. 35, lk. 51–74.

Kaalud Jalgsema
leiust, 11. sajand.
Ajaloo Instituut.

Kaaluvihid Vooste aardest, 11. sajand.
Ajaloo Instituut.

kendid ning väärismetallikangid (pulga-, võru- või millegi muu kujulised hõbedatükid).

On ilmne, et niisugust hõbedapuru ei saanud kuidagi lugeda tükkhaaval. Selleks olid nii mündid kui ka muu nn. hakkhõbe liiga erineva raskusega. Järelkult tuli seda kaaluda. Tuletagem meelde kuulsat saagat Norra printsist ja hilisemast kuningast Olav Tryggvessonist (elas aastatel 963–1000). Eestisse orjuisse müüdud kuningapooga ja tolle kasuvenda välja ostes kostab tema onu Sigurd talumees Eresele: "Raha nende eest ma *kaalun* jalamaid."⁵ Alates 10. sajandist ilmubki nii Eesti kui ka teiste Läänemere maade leidudesse arvukalt kaaluvihite, mis enamasti kujutavad endast tasandatud otstega kuulikesi. Nende siledatele otstele paigutasid muinasaegsed kaalumeistrid raskuse tähisena punktikesi või röngakesi, nagu me neid veel tänapäevalgi tunneme täringu tahkudelt, enamasti kummalegi otsale vastavalt 1, 2, 3, 4 või 5. Jagades vihi raskuse selle märgikese arvuga, on hõlbus leida tolleaegset kaaluühikut, mis küünib pisut üle kaheksa grammi. See oli Skandinaavia viikingiaegne öörtug. Kolm niisugust öörtugit

moodustasid öori, kaheksa öori omakorda marga, mis normatiivselt pidi niisiis kaaluma 195 gramma ringis.⁶ Hõbeda arvestamine toimus veel tänapäevagi apteegis tundud väikesel kaaludel, mille konstruktsioon aga ei taganud kuigi suurt täpsust. Ka niisuguseid kaale ja nende osi kohtab arvukalt nii Eesti kui ka naabermaade arheoloogilistes leidudes, kus need arvatavasti viitavad kaupmehe elukutsele. Kuid sama hästi võis kaalusid-vihtsid vaja minna igal talumehel, kes vahetas oma saadusi suurema koguse hõbevalge vastu. Kaudseks töendiks niisugusest rahaarvestusest on näiteks Muhu saarel Tamse külas 1967. aastal avastatud aare, mille väga erinevat päritolu ja raskusega hõbemündid kaalusid ühtekokku 197 grami, st. enam-vähem täpselt marga.⁷ Vaevalt on niisugune kokkusattumus juhuslik.

Teisalt, kui juba raha hakati lõöma, jagunes mark kindlaks hulgaks müntideks vastavalt teatavale süsteemile ja tähendaski sedasama müntide kogumit. Keskaljal olid piirkonniti tarvitusel erinevad rahasüsteemid. Neist leviniim ja kuulsaim kahtlemata Karl Suure naelal põhinev arvestus 20 šillingiks, millest

⁵ Eesti NSV ajaloo lugemik I. Koost. J. Kahk (toim.), A. Vassar. Tallinn, 1960, lk. 14 (H. Saha tõlge).

⁶ Tähtsamad selleteemalised tööd: T. J. Arne. La Suède et l'Orient. Études archéologiques sur les relations de la Suède et de l'Orient pendant l'âge des vikings. – Archives d'études orientales publiées par J.-A. Lundell, nr. 8. Uppsala, 1914, lk. 177 jj.; M. Kampmann. Kansallismuseon esihistorialliset punnuukset. – Suomen Museo, nr. 35. Helsinki, 1928, lk. 55 jj.; R. Ceplite. Atsvariņi Latvijas 10.–13. gs.

kapu inventārā. – Arheologija un Etnogrāfija, nr. 11. Riga, 1974, lk. 198–211; V. L. Janin. Denežnovesovõe sistemõ, lk. 171–181; O. Kyllberg, Vikt och värde. – Arkeologiska studier i värdemätning, betalingsmedel och metrologi under yngre järnålder. I Helgö. II Birka. Stockholm Studies in Archaeology, 1980.

⁷ A. Molvõgin. Tamzeskij klad monet načala 13 veka. – Studia archaeologica in memoriam Harri Moora. Tallinn, 1970, lk. 126–132.

igaühes oli 12 penni. Kuid Skandinaavias jaunes mark hoopis 8 ööriks à 3 öörtugit, kusjuures pennide hulk öörtugis oli taas piirkonni erinev – 8, 12 või 16.⁸ Lübeckis, meie tollase ajaloo jaoks mõjukaimas Saksa linnas, ja tolle ümbruskonnas arvestati marka 16 šillingit, igasse šillingisse aga 12 penni.⁹ Seejuures vermiti kõikjal müntidena ainult penne ehk ladinapäraselt denaare (väga harva ka poolepenniseid ehk oboole), s.t. kõik muud nimiväärtused olid puht-arvestuslikud ühikud.

Alguses löödi kaalumargast hõbedast loomulikult mark münte, sest need mõisted olid sisuliselt identsed, ehhki väljendatud erinevalt – kas siis kaalu või müntide hulga kaudu. Kuid tasahilju avaldas oma mõju finantsajaloo kõige põhilisem printsipi – mündid hakkasid kaotama oma väärust. Selle nähtuse põhjused olid üpris mitmesugused, ent peamine neist kahtlemata mündihärrade, s.o. valitsejate pidevalt kasvav rahavajadus ja -himu, mis sundis ühest margast hõbedast valmistama üha rohkem münte. Et tollal valmistati raha reeglina küllaltki puhtast hõbedast, siis tuli järelikult alandada nende kaalu. Näiteks jäi Rootsis esimese millenniumi paiku üle grammi kaalunud pennist paari sajandiga järele kõigest 0,2 g. Samal ajal arvestussüsteem säilis. Nõnda hakkasid kaalu- ja rahamark teineteisest üha rohkem erinema. Esimene, põhinedes kindlal kaalul, oli küllaltki püsiv. Teine aga (s.t. õieti temas sisalduv hõbedakogus) muutus müntide kaalu alanedes üha kergemaks. Kuid igapäevaelus hindas turg raha ikka kui hõbedat ja arvestas enamasti kaalu järgi. Näiteks on Riia arheoloogilistel uuringutel selliseid kaaluvihete leitud veel 13. sajandi, s.t. vallutusjärgsest kihist. Seetõttu hakati kaalumarka hõbedasse lugema mitte enam üks, vaid kaks, kolm jne. marka raha, vastavalt sellele, kui palju vähenes müntide kaal.

Niisiis, kui keskaegsetes tekstides mainitakse mingeid rahasummasid, tuleb kindlaks teha, missugusest margast käib jutt. Alati ei ole see küll tagantjärele võimalik, kuid mõnikord siiski. Kui allikais kasutatakse terminit *marca argenti* või *mark sulver* (s.t. mark hõbedat ladina või alamsaksa keeles), on väga tõenäoliselt tegemist kaalumarga hõbedaga. Seda võime nimetada ka hõbemargaks. Kui aga marga järel mainitakse mõnda rahaühikut (näiteks: *marca denariorum*, *mark penninge*) siis peetakse reeglina silmas raha- ehk mündimarka, mille väärus võis olla hõbemargast mitu korda väiksem.¹⁰ Selleks, et määrata Otepää ja Varbola lunaraha tegelikku väärust, on järelikult tarvis teada, millist marka pidas silmas meie kroonik, mis on need Henriku "nelisada marka nogaatasid".

Pärjs kindlasti ei ole siin tegemist hõbeda kaalumargaga, sest seda väljendab kroonik klassikalisel moel, mõistega *marca argenti*. Näiteks kirjeldab ta aastal 1207, kuidas Turaida esimene foogt, rüütel Godfrid oli endale pettuse teel kogunud 19 marka hõbedat (*decem et novem marcis argenti*), mis võrdus ligi nelja kiloga.¹¹ Järelikult võib Henriku sõnaühendi *marca nogatorum* seada ühte ritta eespool märgitud ja rahamarka tähistavate väljenditega. Olgu siinkohal meenutatud, et ei meil Eestis ega Liivimaal üldse vermitud tollal veel oma raha. Riias võidi müntimisega algust teha mitte varem kui 1211. aastal, Tallinnas 1220. aasta paiku.¹²

Ent mis rahadest on siis jutt? Missugused olid need nogaatad? Olid need üldse mündid? Sõna ise on muinasvene allikates hästi tuntud juba alates 11. sajandist ja alles sada aastat tagasi uskusid paljud teadlased, et see pärib läänemereresooome keeltest ja tähendas lihtsalt "nahad".¹³ Niisuguse oletuse taga oli tollal ja on kohati veel praegugi levinud seisukoht, mille kohaselt Vana-Venes käbisid rahana ka-

⁸ K. Jonsson. Från utländsk metall till inhemskt mynt. Myntningen i Sverige 995–1995. – Numismatiska Meddelanden 40. Stockholm, 1995, lk. 50.

⁹ W. Jesse. Der wendische Münzverein. – Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, N. F. 6. Lübeck, 1928, lk. 49.

¹⁰ I. Leimus. Lisandeid Tallinna vanemale mündiajaloole. Linna arveraamatute uurimise mõningaid tulemusi. – Vana Tallinn VIII (XII). Tallinn, 1998, lk. 85–86.

¹¹ HCL XI:4.

¹² K. Pelda. Datirovka i opredelenie nekotorõx spornõx monet Latvii XIII – pervoj polovinõ XVI veka. – Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis 1978, nr. 11, lk. 46–52; I. Leimus. Tundmatud brakteaadid Eesti 13. saj. alguse leidudes. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised 1994, nr. 4, lk. 456–464.

¹³ W. Gutzeit. Die Nagaten und Mordken. Riga, 1887.

Nogaatad: araabia 10. sajandi dirhemeid Vaabina aardest. Ajaloo Instituut.

rusnahad või nende tükid. Tõepoolest on olemas rida ürikuid, mis seda teesi justkui kinnitaksid, kuid need kõik kuuluvad juba hilisemasse aega ning on käesoleva arvamuse tões tamiseks seega kõlbmatud.

Tänapäeval on jõutud üldiselt üksmeelele, et millalgi 9.–10. sajandil mõisteti nogaatade all siiski araabia hõberahasid dirhemeid, mida Venemaal on leitud kümneid ja kümneid tuhandeid ja mis sealtaudu levisid ka meile ja teistesse naabermaadesse. Vene keelde võeti mõiste üle araabia keelest (*naqd*, mitm. *nuqud* — raha), kus see algsest tähendas head valitud hõbemünti.¹⁴ 10. sajandi jooksul kuivas kokku idamaise hõbeda vool läände ja dirhemite asemel tulid Lääne mere kallastel kasutusele Saksa ja Inglise denaarid. Vaatamata sellele säilis nogaata mõiste veel 11.–13. sajandi Vene õiguse redaktsioonides ja hilisemateski ürikutes.¹⁵ Vanavene vääringsusse grivnassee (mis oma mõlemas tähenduses vastas sisuliselt Lääne-Euroopa margale) arvestati 20 nogaatat. Vene (raha) grivna kaal ei ole küll päris kindel (vaidlus käib 49, 51 või isegi 56–57 grammi ümber),¹⁶ kuid siiski võis nogaata

Venemaal tollal kujutada vaid raha arvestamise ühikut, mitte enam konkreetset münti. Põhja-Euroopas selliseid, umbes 2,5–3 g kaaluvaid rahasid tollal lihtsalt ei vermitud ega ringelnud.

Niisiis saabusid nogaatad meile algsest idast. On õigupoolest üllatav, et Henrik oma kroonikas üldse kasutab niisugust slaavipärasest mõistet, mida sakslaste keelpruugis tollal ei kohta. 12. sajandi lõpust ja 13. sajandist on säilinud küll rida saksa kaupmeeste lepinguid Novgorodi ja Smolenski vürstidega, milles fikseeritakse rahalised karistused mitmesuguste süütegude eest, kuid nois tarvitatakse müntide tähistamiseks reeglinä samuti vene mõistet *kuna* või *cunen* (vastavalt siis vene või ladin/saksa keeles).¹⁷ Liiatü pangem tähele, et nii Otepääl kui ka Varbolas oli tegemist venelaste ja eestlaste omavahelise arveteõiendamisega, milles krooniku andmeil ei osalenud ühtki sakslast. Järelikult pole välisstatud, et nogaatad pääsesid kroonikasse mõne meie esivanema suu läbi. Ülalpool mainisime dirhemite ja nogaatade massilist voolu läbi Venemaa

¹⁴ N. P. Bauer. Denežnōj sčet, lk. 213, märkus 1.

¹⁵ V. L. Janin. Denežno-vesovõe sistemõ, *passim*.; A. V. Nazarenko. Proisxoždenie..., *passim*.

¹⁶ I. Leimus. Russkij denežnōj sčet 12 veka – svoj ili zaimstvovannōj? – Moneta – Coin 8. Vologda, 2001, lk. 23–30.

¹⁷ Hansisches Urkundenbuch (HUB), Bd. I, bearb. von K. Höhlbaum. Halle, 1876, 50; Liv-, Est- und

Curländisches Urkundenbuch (LUB), Bd. I, hrsg. von Fr. Bunge. Reval, 1853, nr. 3010 – 1195; HUB I, nr. 50 – 1199; Goetz 1922 – 1189/1201; Gramotõ Velikogo Novgoroda i Pskova (GVNP), toim. S. N. Valk. Moskva-Leningrad, 1949, nr. 28 – 1189–1199; HUB I, 663, 665; GVNP, 31; LUB I, 101; HUB I, 232; Smolenskie gramotõ XIII–XIV vekov. Moskva, 1963, lk. 10, 18.

Eestisse. Ja mis võiks olla loomulikum, kui et rahatüki koos võeti üle ka seda tähistav sõna. Hiljem võis see jäda siin tähistama münti üldse. Nõnda oleks *nogaata* rahatüki tähinduses vanem termin kui *münt*, mis joudis Eestisse keskalamsaksa keele vahendusel alles vallutusjärgsel ajal. Et sõna oli eesti (või liivi) keeles kodunenud, tõendab asjaolu, et 1231. aastal leiame Riias bürgermeister Hermann Nogatensilme, keda hiljem nimetatakse ka lihtsalt Nogateks.¹⁸ Ja ükskõik, mis rahvusest ta ise oli, nimi on kaheldamatult eesti- või pigem liivipärane ja võis tähindada meest, kel oli silma nogaatade (s.t. raha) peale. Tolle sugulasele (?) Thideric Nogatele kuulus Taani hindamisraamatu andmetel samal ajal Kaberla küla.¹⁹ Liivimaa keskaegsetes allikates omandab nogaata (mitmuses) sageli vormi “nouten” või “nowten”,²⁰ mistõttu võiks koguni oletada, et sellest põlvneb läti keelne sõna “nauda” – raha.²¹ Sõna “naud” ehk “naut” oli muide samas tähinduses tuntud ka Eestis. Ja siit pole enam kaugel meile kõigile tundut “nodi”, mille tähindus oli vanasti ja on praegugi eelkõige just raha.²²

Kuid ikkagi, missugused olid need nogaatad Eestis AD 1200? Vastamaks sellele küsimusele ei piisa enam ainuüksi kirjalikest allikatest, kui hinnalist teavet need meile ka ei annaks. Tarvis on tunda ka tollal käibinud münte. Õnnekson möödunud sajandid talletanud mullapõue suure hulga esivanemate varandusi, nende hulgas ka rahapadasid ajast, kui Henrik Eestimaal nogaatasid kokku luges. Üheks niisuguseks momentvõtteks tollaselast rahaavalikust on eelmainitud Tamse aare. On arvatud, et peitevara võidi kätkeda mullapõue

seoses 1206. aastal toimunud taanlaste retkega Saaremaale. Leiu 440 mündist 341 on löödud Ojamaal, arvatavasti Visbys. Ülejäänud rahad pärinevad peamiselt Saksamaalt, enamjaolt Vestfaalist. Mõni üksik penn on vermitud ka Inglismaal.²³ Kuid just Visby oli käsitletaval ajal Läänemere kaubanduse tähtsaim keskus, kus tururahu kehtis muide ka Eesti paganate jaoks.²⁴ Just sealta kaudu saabusid Liivimaa ja Novgorodi Vestfaali ja Ojamaa kaupmehed ning ristisõdijad. Ja just Visby ning Vestfaali kaupmehed olid need, kes sõlmisid ülalmainitud lepingud Vene vürstidega.

Nood lepingud on erakordsest põnevad ka mündiajaloo uurijatele. Nimelt on neis fikseeritud hõbe- ja rahamarga vahekord 12. sajandi lõpus ning 13. sajandi alguses. Üks hõbemark oli väärtneli marka münte.²⁵ Et lepingud on vastastikused, siis pidi see kurss kehtima nii hästi Visbys ja Riias kui ka Novgorodis ja Smolenskis – laial alal, kuhu vahele mahtus ka Liivimaa. Rõhutagem – ükskõik missugune rahaarvestus võis põhineda ainult mingitel konkreetsetel müntidel ja tuleneda nonde hõbedasisaldusest. Seoses sellega väärrib tähelepanu tõik, et Venemaal tol ajal oma raha ei lõödud ning hõbegi oli valdavalt importkaup. Niisiis ei kõnelda ürikutes Vene rahadest ja venelaste algupärasest rahaarvestusest.

Seevastu ilmneb täpselt samasugune märkade väärtsussuhe (1:4) Visby vanimas linnaõiguses, mis sealta kaudu imbus ka Riia ning Haapsalu õiguskoodeksitesse.²⁶ Ja vähe sellest, alates umbes aastast 1160 valmistatigi Ojamaal, arvatavasti Visbys, kaalumargast hõbedast täpselt neli marka tillukesi 0,18–0,20 g kaaluvaid penne. Neidsamu penne, mida nii

¹⁸ LUB I, 110.

¹⁹ P. Johansen. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen-Reval, 1933, lk. 816.

²⁰ LUB, V, 2125; Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1207 bis 1500), hrsg. von H. Bruiningk u. N. Busch. Riga, 1908, nr. 169.

²¹ Levinuma teooria kohaselt on selle sõna taga muinasgermaani või gooti laen, tähindusega “kasu”, “vara”.

²² A. Saareste. Eesti keele mõisteline sõnaraamat 3. [Uppsala, 1979], lk. 483.

²³ A. Molvõgin. Tamzeskij klad...; I. Leimus. Russkij denežnõj sc̄et 12 veka.

²⁴ HCL VII:2; P. Johansen. Nodische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland.

Stockholm, 1951, lk. 76 (ja tema järgi teised autorid).

²⁵ I. Leimus. Russkij denežnõj sc̄et 12 veka.

²⁶ W. Schlüter. Zwei Bruchstücke einer mittelniederdeutschen Fassung des Wisbyschen Stadtrechts aus dem 13. Jahrhunderts. – Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, Bd. 18. Riga, 1908, lk. 531 jj.; I. Leimus. Gotlands og Livlands ældste mønthistorie belyst af middelalderlige love. – Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad 1998, nr. 4, lk. 59–63; I. Leimus. Haapsalu õigus kui allikas Liivimaa keskaegse rahaajaloole urimiseks. Läänemaa Muuseumi Toimetised, nr. 4. Haapsalu, 2000, lk. 66–73.

ohtralt tuli päevalvalgele Tamse rahaleius. Ja mida suuremal või vähemal määral sisaldavad ka kõik teised Eesti (ja Läti, kõnelemata Ojamaast endast) selle ajajärgu peitevarad. Nähavasti olid just Ojamaalt tulnud kaupmehed need, kes lülitasid oma harjumuspärase rahakursi (kui kasutada tänapäevast väljendit) ka lepingutesse. Eeltoodule tuginedes võime väita, et nii Ida-Baltikumis kui ka Põhja-Venemaal, kogu Ojamaa kaupmeeste äripiirkonnas, rakendati tol ajal tõenäoliselt üht ja sama hõbeda rahamarga vahekorda, mis põhines Visby pennide kasutamisel. Ning et seega rehkenadi (kaaluti) ka siin, Eestis, hõbemarka neli marka münte, ükskõik missugused nood siis tegelikult välja nägid.

See tähendab aga, et marga nogaatade all ei saanud kroonik silmas pidada mitte kaalumarka, s.t. umbes 195 grammi haljast hõbedat, vaid neli korda väiksemat summat. Järelikult vastas 400 marka nogaatased umbes 19,5 kilogrammile, 700 marka aga 34 kilogrammille hõberahadele. Ei ole seegi vähe, küll aga annab märgatavalts usutavama ettekujutuse meie esivanemate rikkusest. Oli ju hõbe tollal märgatavalts kallim kaup kui tänapäeval. Paaresaja penni eest (40 g hõbedat) võis enesele muretseda juba härja või isegi kehva hobuse, kahe marga hõbeda eest (umbes 400 g ringis) aga välja osta orja.²⁷ Koguni veretöö, vaba mehe tapmise sai lunastada kümne hõbe- ehk 40 mündimargaga.²⁸

Iseküsimus on, keda ülaltoodud summudega maksustati. Olid need linnuses viibijad isiklikult või linnus kui kihelkonna keskus? Kaudse vihje vastuseks pakub taas Henrik, kirjeldades 1212. aastal toimunud Turaida liivlaste vastuhaku mahasurumist. Karistuseks nõudnud piiskop Albert tervelt piirkonnalt (*provincia*) "...mõõduka summa hõbedat, nimelt sada oseringi ehk viiskümmend marka hõbedat".²⁹ Eespool välja selgitatud kursi (1:4) järgi vastas 50 hõbemarka 200 mündimargale, mis oli märgatavalts vähem, kui tasusid ve-

nelastele andamit Otepää ja Varbola kaitsjad. Ja ehkki puuduvad andmed liivlaste maakonna suuruse kohta, oli tegemist tihedasti asustatud ja ilmselt küllaltki rikka alaga. Järelikult peaks ka Otepää ja Varbola lunarahha puhul olema juttu mitte isikute, vaid pigem mingi administratiivse üksuse, tõenäoliselt kihelkonna maksustamisest. Eesti suurtelt maakondadelt oleks küsitud juba tunduvalt rohkem. Näiteks üritas Jaroslav Targa poeg Izjaslav 1060. aastal maksustada sossoleid (tõenäoliselt saarlaasi) 2000 grivnaga.³⁰ (See lõppes talle küll kehvasti. Vihased sossolid ajasid venelased koguni Tartust minema.) Saaremaal oli tollal arvatavasti neli kihelkonda. Niisiis oleks igaüks neist pidanud tasuma 500 grivnat. Et grivna kaal ei erinenud oluliselt mündimargast, oli see summa samas suurusjärgus ülaltoodud maksudega ja kinnitab meie oletuse paikapidavust.

Niisugune andam koosnes nähtavasti mäapidamiste osamaksudest.³¹ Kui suur oli siiniga peremehe panus, selle kohta kahjuks andmed täiesti puuduvad. Kuid palju hiljem, Liivi sõja eelõhtul nõudsid venelased Tartu piiskopkonna maksuks ühe grivna (saksakeelsetes dokumentides — marga) elaniku kohta. Nikoni leetopiss sedastab: "...i dan' svoju na Jur'evskuju oblast' položil" po grivne po Nemeckoju na vsjakogo čeloveka."³² Et Ivan IV põhjenduses oli tegu vana, iidsetest aegadest tasumata andamiga, siis tohiks oletada, et sama määra rakendati ka muinasajal. Seda enam, et oma nõudmises toetusid venelased väidetavalts mingitele vanadele ürikutele. See, et raha vääritus oli aja jooksul tugevasti langenud, ei pruukinud siin mängida mingit rolli. Tähtsad olid põhimõte ja kirjasõna. Järelikult pole välistatud, et ka Otepää ja Varbola (pere)mehed tasusid igaüks lunarahaks ühe grivna, s.o. omal ajal umbes 50 grammi hõbedat. Grivna oli sobiv summa maksustuseks. Näiteks kinkis vürst Jaroslav Tark pärast võidukat Ljubetši lahingut 1016. aastal igale vabale talupojale oma

²⁷ L. O. Lagerqvist, E. Nathorst-Böös. *Vat kostade det?* Stockholm, 1984, lk. 43.

²⁸ I. Leimus. *Russkij denežnōj sčet 12 veka.*

²⁹ HCL XVI:4.

³⁰ Novgorodskaja pervaja letopis' staršego i mladšego izvodov. Pod redakcijej i s predisloviem A. N. Nasonova. Moskva–Leningrad, 1950, lk. 183. Sossolite päritolu on vaieldav, mind veenab enim

H. Ligi seletus (H. Ligi. *Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni.* Tallinn, 1968, lk. 42–43). PSRL, kd. XIII, Nikonovskaja letopis'. S-Peterburg, 1904, lk. 240.

³¹ H. Ligi. *Talupoegade koormised..., lk. 46.*

³² Polnoe sobranie russkix letopisej XIII, Nikonovskaja letopis'. S-Peterburg, 1904, lk. 240.

väes ühe grivna.³³ Kui see oletus osutub õigeks, lubab lunaraha välja arvestada vastavate linnusepiirkondade suuruse — umbes 400 talu Otepää ning 700 Varbola haldusalas. Need arvud ei tohiks sattuda vastuollu ka Eesti eeldatavaa asustustihedusega AD 1200.³⁴ Me ei saa muidugi iial teada, kui suure osa oma varast pidid peremehed loovutama, kuid kahtlemata ei võtnud küsijad neilt viimast. Midagi pidi jäääma ka järgmisteks kordadeks.

Seega polegi päris võimatu otsustada meie esisisade keskmise varakuse üle. Ilmselt oli mõnisada grammi hõbedat kusagil majanurgas ikka varuks. Just nii suured ongi meie keskmised muinasaegsed aarded. Kuid peitleiud töendavad, et ka mõnekilone hõbevara ei olnud Eesti talus harukordne. Vähemasti rikkama elanikkonnakihi hulgas, kuhu kindlasti kuulusid Henriku *seniores* ja *meliores* (vanemad ja paremad). Niisuguste meeste jõukust võiksid tunnistada näiteks Mäetaguse aare Virumaal, mis sisaldas ligi kaks kilo hõbeehteid ja -kange, või Mõigu leid Tallinna lähistelt (umbes 1,5 kilo väärismetalli).³⁵ Kehvem polnud lugu ka naabrite juures. Näiteks olevat eesti vahvad sõdalased Lätimaal Trikata maakonna vanemat Thalibaldi lausa lõkketulel küpsetanud, kuid polevat suutnud talt välja meeilitada rohkem kui 50 oseringi (ligi viis kilo hõbedat).³⁶ Ega tea, kas tal rohkem hinge taga oligi, küllap päästis praepann keelepaelad valla. Kröösus oli muidugi ka kuulus liivlaste vanem Kaupo, kellele üks paavst kinkis tema Roomas-käigu mälestuseks 1204. aastal sada kuldraha.³⁷ Euroopas kulda tollal veel ei münditud. Selle asemel levisid siin peamiselt Bütsantsis vermitud *hyperpyron*'id. Liitati olid võidakad ristisõdalased parajasti vallutamas ja

Osering
Ääsmäe aardest,
10. sajand.
Eesti Ajaloamuuseum.

rüüstamas Ida-Rooma pealinna Konstantinoopolit. *Hyperpyron* oli kõrge väärismetallisisaldusega (20 karaati) kuldmünt püsiva, umbes 4,5-grammise kaaluga. Niisiis annetas Innocentius III Kaupole ligi pool kilo kulda. Et Itaalias värtustati kulda hõbedast kümme korda rohkem, siin kauges Põhjas aga veel tüki maad kõrgemalt, vastas ka see kukkur vähemalt viiele hõbedakilole. Ent küllap oli Kau-pol maetud kodutulal öuenurka muidki sääste.

Lugeja pole arvatavasti unustanud, et maraga ja nogaatade kõrval mainib Henrik korduvalt kolmandatki vääringsut, oseringi. Nagu juba eespool selgus, vastas osering 13. sajandi alguses poolele hõbemargale, s.o. umbes 100 hõbedagrammile. Väärib tähelepanu, et seda saladuslikku rahaühikut märgitakse ainult seoses sündmustega liivlaste ja lätlaste asulal. Hilisemad, kuni 15. sajandini oseringe nimetavad allikad pärinevad aga peamiselt Kuramaalt (Kuldiga ja Ventspils lossidest, Kuramaa piiskopilt, Kuramaa ja Zemgale talurahvaõigusest).³⁸ Eestis seevastu näib

³³ Die erste Novgoroder Chronik nach ihrer ältesten Redaktion (Synodalhandschrift) 1016–1333/1352. Hg. Joachim Dietze. Leipzig, 1971, lk. 145 (Novgorodskaja pervaja letopis' staršego izvoda, sinodal'nõj spisok, l. 1 ob.).

³⁴ Vrd.: E. Tarvel. Asustus ja rahvastik. – Eesti talurahva ajalugu I. Tallinn, 1992, lk. 143 jj.

³⁵ R. Hausmann. Der Silberfund von Mehntack in Estland. – Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte. Arbeiten des Baltischen Vorbereitenden Komitees für den XVI. Archäologischen Kongress in Pleskau 1914. Berlin, 1914, lk. 158–167; E. Tönnisson. Eesti aardeleiud 9.–13. sajandist. – Muistised kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik II. Tallinn, 1962, lk. 189–190. HCL VII:3. Erialakirjan-

duses tavaks saanud aastaarv 1203 ei tohiks pidada paika. Kaupo asus teeles alles 1203. aasta sügisel ja naasis aasta pärast. Merereis, maismaateekond ning matk üle Alpide võtsid tollal kindlasti palju aega. 36 HCL XIX:3.

³⁷ HCL VII:3 Kirjanduses tavaks saanud aastaarv 1203 ei tohiks paika pidada. Kaupo asus teeles alles 1203. aasta sügisel ja naasis aasta pärast. Merereis, maismaateekond ning matk üle Alpide võtsid tollal kindlasti palju aega.

³⁸ LUB I, 169, 536, 603; II, 803; VII, 229, 230; C. J. Paucker. Die Strafe des Diebstahls nach Land- und Stadtrechten der Ostseeprovinzen. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, hrsg. F. G. v. Bunge, IV. Dorpat, 1845, lk. 9.

oseringi nimetus olnud üsna tundmatu. Ainus erand on siinjuures Saaremaa. Näiteks sätestati Liivimaa ordumeistri 1241. aastal sõlmitud rahulepingus saarlastega pojsslapse tapmise eest karistuseks kolm oseringi (300 grammi hõbedat). Ja 1234. aastal maksustas paavsti legaat Alna Balduin saarlasi 1000 oseringiga, kuna ülejäänud Eestist küsiti märkaside.³⁹ Kuid Saaremaa ei ole Kuramaast teadagi kaugel ja ka arheoloogiline leiuaines tööndab nende kahe piirkonna tihedaid sideid muinasajal.

Seega toodi oseringe peamiselt Läti maalt. Läti uurijad ongi neid samastanud sealsetes aaretates arvukalt esinevate hõbedakangidega, mida nad peavad oma esimesteks raha-deks.⁴⁰ Hõbedakange leidub töepoolest rohkem kui paarikümnes Läti leius, kusjuures peamiselt kolme tüüpi. 10. sajandil levisid Ojamaalt naaberladele (k.a. Lätisse ja Eestisse) spiraalsed rombja ristlöike ja aasaks painutatud otstega vörurahad. Just sellele kangitüübile viitab ka ilmselt germanipärase kõlaga sõna ise. Tähendab ju osering otsetõlkes aasaga röngast. Läti keeles sālis oseringi nimetus silmadega preesi tähenduses veel 18. sajandil.⁴¹ Hiljem asendavad neid aaretates vassardatud spiraalvõru- ja valatud pulgakujulised kangid. Seejuures kaaluvad mölemat liiki hõbevõrud enamasti pisut alla 100 grammi, täpselt nagu Henriku poolmargased oseringidki! Läti töenäoliselt tüsedaim hõbeaare tuli päevalvalgele 1936. aastal Rijniekist Jelgava lähdelt. Muuseumisse joudis sellest 39 hõbedakangi kogukaaluga üle 5,5 kilo, kuid

algsest olnud leius hõbedat koguni kaks korda rohkem! See peitevara päri neeb aga 11. sajandist.⁴² Meid huvitavaks ajaks näib rahavõrude valmistamine elevat juba lakanud ja asendunud hõbepulkade valamisega, mis ilmselt jätkus Riias ka 13.–14. sajandil. Nimelt leidub Läti tolleaegsetes aaretates omapärase, enamat rosetikujuliste templitega märgistatud hõbevardaid, mis oma kujult meenutavad Vene grivnasid, kuid kaaluvad noist poole vähem, 100 grammi ringis.⁴³ Samasugune ja -raskune kangitüüp, küll ilma templiteta, oli samal ajal laialt tarvitusest Leedus,⁴⁴ kust see ilmselt leviski ka põhjanaabrite juurde. Näiteks kirjeldab vanem riimkroonika, kuidas 13. sajandi keskpaiku lunastanud leedulased oma üliku Lengewini ordurüütlite käest välja 500 oseringi eest.⁴⁵ Ka oli just Leedu kogu keskaja väitel Riia tähtsaim kaubanduspartner ning lähim naaber. Kõik see lubab oletada, et oseringi nimetus kandus nüüd vörudelt edasi igasugustele umbes 100 grammi kaaluvatele hõbedatükkele, mille hulka kuulusid nii Leedus kui ka Riias tembedatud kangid.

Nagu juba kirjalikest allikaist võis järel daada, kasutati Eestis oseringe küllaltki harva. Sedasama tööndab ka arheoloogiline aines. Ainus Leedu hõbedakangide leid Eestis päri neeb Mäetaguselt ja selle noorim münt on vermitud Kölni peapiiskopi Konradi ajal (1238–1261).⁴⁶ Ning Lihulast avastas arheoloog Mati Mandel ühe rosetiga tembedatud äbariku hõbedapulga, mis aga on tugevalt alakaaluline.⁴⁷ Niisiis eelistas siinne rahvas vanu häid nogaatasid, s.t. hõberaha, mida nii ohtralt leidub meie 13.–14. sajandi aaretates.

³⁹ H. Hildebrand. *Livonica*, vornähmlich aus dem 13. Jahrhundert, im Vaticanischen Archiv. Riga, 1887, lk. 39–49; Senās Latvijas vēstures avoti, izdevis Arveds Švābe. Riga, 1937–1940, lk. 204.

⁴⁰ R. Šnore. Zur Typologie der frühen Silberbarren in Lettland. – Pirmā Baltijas vēsturnieku konference Rīgā, 16.–20. VIII 1937. Rīga, 1938, lk. 168–196; A. Švābe. Mūsu senās naudas sistēmas. – Straumes un avoti 2. Rīga 1940, lk. 221–311.

⁴¹ V. Kiparsky. Fremdes im Baltendeutsch. – Memoirés de la Société Néophilologique de Helsinki 11, 1936, lk. 101.

⁴² V. Urtāns. Senākie depoziti..., lk. 180–181.

⁴³ [A. Buchholz], IV. Münzen und Medaillen. – Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896. Riga, 1896, lk. 213–219.

⁴⁴ Vt. nt. Z. Duksa. Pinigai ir jų apyvarta. – Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII a. Vilnius, 1981, lk. 83–129.

⁴⁵ Livländische Reimchronik mit Anmerkungen, Namenverzeichnis und Glossar. Hrsg. von L. Meyer. Paderborn, 1876, lk. 71.

⁴⁶ R. Hausmann. Der Silberfund von Mehntack in Estland, lk. 61.

⁴⁷ M. Mandel. Lihula muinas- ja keskaeg. Tallinn, 2000, lk. 41, 43.